

ӘОЖ 94 (574)

**XX ҒАСЫРДЫҢ 30-40-ЖЫЛДАРДАҒЫ НЕМІС ДИАСПОРАСЫНЫҢ
ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІ**

Орманбет Ерасыл Ернарұлы

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Тарих факультеті, 2-курс магистранты,

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – А. Мусағалиева

Таным үрдісінде, оның ішінде ғылыми танымда, салыстыру мәселесі маңызды рөл атқарады. «Бәрі салыстыру барысында танылады» афоризмі біздің күнделікті практикалық тәжірибемізді растайды. Кем дегенде екі нысанды, құбылысты салыстыра отырып, біз

олардың арасында ортақ және ерекше бір нәрсені табуға тырысамыз. Ғылыми танымда салыстырусыз себеп-салдарлық байланыстарды, заңдылықтарды құру, типологиялар мен жіктеулерді, модельдер мен теорияларды дамыту мүмкін емес.

Тарихи зерттеулерде салыстыру концептуализация кезеңінде қолданылады, онда тақырып, мақсат пен міндеттер, зерттеу гипотезасы анықталған, әдетте зерттелетін тарихи құбылыстардағы жалпы және ерекше – оқиғалар, құбылыстар, үрдістер анықталған. Тарихнамалық талдау жүргізе отырып, зерттеуші өзінің бұрынғы адамдарының шығармаларындағы мәселенің зерттелу дәрежесін салыстырады. Дереккөздердің маңыздылығы олардың салыстырмалы талдауын қамтиды. Зерттеудің өзектілігін негіздей отырып, біз жиі зерттелетін құбылыстың қазіргі заманғы құбылыстармен ұқсастығына жүгінеміз. Зерттеу барысында нақты материалды жинау фактілерді алдын-ала жасалған тұжырымдамалық ережелермен салыстыру негізінде жүзеге асырылады. Тарихи фактілерді салыстыру кезінде зерттеуші зерттелетін құбылыстың жағдайлары мен себептері туралы эмпирикалық заңдылықтарды шығаруға тырысады, оқиғалар тізбегі немесе олардың ұқсастықтары. Зерттелетін үрдістердің кезеңділігін анықтай отырып, тарихшы оқиғалардың реттілігін сапалы салыстырмалы талдауға жүгінеді. Анықталған эмпирикалық заңдылықтардың сенімділігі индуктивті (фактілермен салыстыру) және дедуктивті (жалпы заңдылықтармен салыстыру) зерттеу арқылы анықталады. Сонымен, салыстырмалы талдау жетекші болып табылатын ғылыми зерттеулердің белсенді дамып келе жатқан түрін атап өтуге болмайды зерттеу әдісі-салыстырмалы тарихи зерттеулер. Көріп отырғаныңыздай, тарихи зерттеудегі салыстыру мәселесі әмбебап болып табылады. Зерттеу сапасы оның қаншалықты сауатты жүзеге асырылуына байланысты. Әрине, зерттеудің әр кезеңінде салыстыру процедурасының өзіндік ерекшелігі бар.

Тарихшыларды теориялық даярлау саласында өзекті міндеттердің бірі пәнаралық зерттеу әдістерін меңгеру болып табылады. ХХ ғасырдың екінші жартысында дамыған өткен адам мен қоғамды зерттеудегі тарих пен байланысты пәндердің пәнаралық ынтымақтастығы «Анналдар» мектебі мен тарихи антропология аясында бүгінде ерекше маңызға ие. Бұл тарихтың жаңа әдіснамалық бағыттарымен пәнаралық ғылыми салаға айналуымен, адам туралы әртүрлі ғылымдардың күш-жігері мен зерттеу нәтижелерін біріктірумен, әлеуметтік және гуманитарлық пәндердің өздерін дамытудағы «тарихи бұрылыспен» байланысты. Тарихи танымның пәнаралық әдіснамасының дамуына постмодернизм дәуірінің «зияткерлік сын-тегеуріндерінің» ықпалымен тарих ғылымының терең трансформациясы ықпал етеді. Қазіргі дәуірге тән, дереккөздерде тікелей және тікелей айтылмайтын кез-келген әлеуметтік шындықтың «мөлдірлігін» түсіну, негізінен лингвистиканың, антропологияның және басқа да ғылымдардың заманауи ғылыми тәсілдері мен әдістерін қолдана отырып, бастапқы материалды түсіндіру қажеттілігі туралы мәселені анықтады.

Қазіргі Қазақстан тарихын зерттеу методологиясында мемлекет пен қоғамның, тіпті жекелеген ұжымдар мен адамдардың өмірі әр алуан екенін, қыртысы қалың факторлар әсерімен қалыптасатынын ерекше назарда ұстау қажет. Айталық, азаматтардың әл-ауқаты елдің табиғи байлығына, ғылымы мен білімінің тікелей өндіргіш күшке айналу дәрежесіне, мемлекеттік басқару тиімділігіне, негізінен ішкі саясаттың қарымына қарай жақсарады немесе төмендейді. Және бұл мәселе Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігіне, ұлттық қауіпсіздігіне тікелей қатысты көрсеткіш орнына жүреді. Демек, бүгінгі методологияға азаттық тарихын кешенді, жүйелі, динамикада ашу ғана жүктелмейді, әрбір құбылыс пен үдерістің пайда болуына, өзара ықпалдастығы мен дербестігіне, ішкі басымдықтары мен тетіктеріне, тағылымына қисынды әрі деректі жауап іздеу маңызды. Әрине, бәрін елішілік қажеттілікпен, билік шешімімен, бірер маманның жазғандарымен аша салу мүмкін емес. Әр құбылыстың немесе үдерістің өз бастау бұлағын, заңдылықтарын, тәжірибесін арасынан қыл өтпестей кіріктірумен жалпыадамзаттық заңдылыққа қайшы келмейтін тұтас ұлттық тарих түзілетінін методологиялық-танымдық ережеге айналдырғанда ғана азаттық ақиқатына зерттеушілерге иландыра алуға болады [1, 300-301]. Тарихшы-ғалым Хангелді Әбжанов келтіріп өткен ойдың немістерді зерттеу методологиясында өте қажетті деп ұғынуға болады.

Қазақстан Республикасы территориясындағы қазақ ұлтынан басқа да орыстар, немістер, поляктар, корейлер мен басқа да ұлт өкілдерінің тарихын зерттеу Қазақстан тарихының бірыңғай түсінігін қалыптастыруда заңды және объективті үдеріс болып табылады. Зерттеу жүргізу үшін жұмыста бүгінгі таңдағы тарихи ғылымда қолданылатын әдістер пайдаланылды. Социомәдениетті және саяси аспектілерде бұл қазақстандық патриотизмнің, ұлтаралық келісім мен толеранттықтың қалыптасуына алып келеді. Диссертациялық зерттеу барысында шешілетін нәтижелер бүгінгі таңдағы отандық тарих ғылымының бағыты саналатын «диаспорология» үшін де маңызы зор. Диаспоралардың қалыптасуы мен даму үдерісі отандық тарих ғылымындағы күрделі мәселелер қатарында саналады.

Жаңа аумақтардың қоныстануы диаспоралық және диаспорадағы өмір феноменінің пайда болуымен бірге жүреді. Әдетте, диаспора халықтың едәуір бөлігінің (этникалық қауымдастық) шыққан елден тыс болуы деп аталады. Сонымен қатар, біздің ойымызша, методологиялық тұрғыдан В.И. Дятловтың диаспораның анықтамасы сай келеді. Ғалым: «адам қарым-қатынасының ерекше түрі ретінде, формальды және формальды емес байланыстардың, адамдардың өмірлік стратегиялары мен практикаларының ерекше жүйесі ретінде» деп сипаттама жасайды. Бұл байланыстар, стратегиялар мен тәжірибелер «тарихи Отаннан» тыс жерлерде бейімделу болып табылады. Мұндай түсінікке сүйене отырып, диаспоралық мигранттарды қабылдаушы қоғамға бейімдеу стратегиясы ретінде қарастырылуы мүмкін. Қазақстанда ХІХ ғ.аяғы мен ХХ ғ. басында әртүрлі ұлттық және конфессиялық топтардың көп қоныстанушыларының пайда болуы олардың мәдени, тілдік, конфессиялық және шаруашылық бірегейлігі мен өзіндік ерекшелігін сақтау мақсатында шоғырлануына ықпал етті.

Бүгінгі таңда тарих ғылымындағы зерттеудің бастапқы ұстанымы модернизация теориясы болып табылады. Модернизация деп дәстүрлі қоғамнан қазіргі заманға, аграрлықтан - индустриалды қоғамға көшу түсініледі. «Модернизация» идеялары Қазақстанға жер аударылған немістер арасында, ең алдымен, осы идеяларды тәжірибе жүзеге асыруға ұмтылған, салыстырмалы модернизацияланған элита арасында өте танымал болды. Неміс ұлты өкілдері шаруашылық өмірінде прогреске ұмтылу рухани-діни дәстүрді ұстанумен ұштасқан.

Тұтастай алғанда, зерттеу әдістері мен тәсілдерінің кең спектрі зерттелетін мәселеге жүйелі көзқарас принципімен тұжырымдалған, Қазақстандағы неміс диаспорасының дамушы объект ретінде қарастыруға мүмкіндік берді, оған елдегі жалпы әлеуметтік-саяси және экономикалық жағдай, аграрлық саясат, неміс ұлты өкілдерінің демографиялық, әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-мәдени процестері әсер етті.

Неміс этносының өкілдері Қазақстан өнеркәсібіне өзіндік үлес қосты. Олар 1930 жылдардағы индустрияландыру саясатының негізінде ашылған зауыттар мен фабрикаларда және басқа да өндіріс орындарында жұмыс істеді. Соғысқа дейінгі жылдарда немістер өндіріс орындарында жауапты қызметтерді атқарды. Себебі, немістер қандай да болмасын жұмысқа қабілетті болды және кез-келген істен нәтиже шығаруға талпынды. Индустрияландырудың нәтижесінде өндіріс орындары көптеп салынған аймақтарда немістердің қатары көбейді және олардың әлеуметтік-демографиялық ахуалы жақсара түсті.

Ұлы Отан соғысына дейінгі уақытта КСРО мен Қазақстан қоғамында немістердің әлеуметтік беделі жоғары болды. Қандай да болмасын қоғамдық ортада олардың өзіндік орны қаланды. Мұндай жағдай немістердің әлеуметтік жағдайымен қатар халық арасында саяси абыройын да үстем етті. Алайда, 1941 жылы КСРО-ның Германиямен бастаған соғысы неміс әлеуметін мұндай абыройдан айырды. Бұрын қоғамда зор саяси-әлеуметтік беделге ие болған немістерге халықтың көзқарасы өзгеріп халық жауы, фашист ретінде қарады. Осылайша, Гитлерлік Германияның сыртқы саясаттағы, оның ішінде КСРО-ға жүргізген агрессиялық қимылдары кеңестік немістердің қоғамдағы абыройына нұқсан келтірді [2, 22].

ІІ дүниежүзілік соғыс басталуымен КСРО-ның батыс аумақтарынан неміс ұлтының өкілдері Қазақстан территориясына күштеп көшірілді. Күштеп қоныстандырылған

немістерден еңбек армиясы жасақталды. Еңбек армиясына әйелдер, қарттар және сонымен бірге балалар да алынды. Мысалы, Солтүстік Қазақстан облысы аумағында еңбек әскеріне шақырылған немістер Петропавл қаласындағы ЖЭО-1 құрылысы және мемлекеттік құрылыс-монтаж кеңсесінде жұмыс күші ретінде пайдаланылды [3, 14]. ЖЭО-1 құрылысында 1943 жылы 15 маусымда еңбекшілер саны 900 адамға дейін жетті, ал ГМК-52-дегі немістер саны соғыс кезінде 150 адамды құрады. Олар негізінен әйелдер болар. Олар тұрғын үйлерді салды, сондай-ақ эвакуацияланған зауыттарға арналған корпусстар мен қоймалық үй-жайлар салды. ЖЭО-1 құрылысында жұмыс өте ауыр болды: ешқандай механизмдер, машиналар жоқ, барлығы қолмен жасалды. Әсіресе, бір-жалғыз еңбек құралы – күрегі бар жер қазу қиын болды. Мұрағатта облыс аудандарынан жұмылдырылған және еңбек жолын Петропавл қаласында өтеген барлық немістердің атаулы каталогы жасалды. Басқа жерлерге жіберілген немістердің жағдайы одан да нашар болды. Еңбек мобилизациясы арнайы қоныс аударушылардың өміріне қатты әсер етті, олардың көпшілігі қаза тапты. Өлім әскери іс-қимылдар болмаған жерлерде жүздеген лагерлерде адамдарға әсер етті. Жалпы КСРО бойынша 1941-1945 жылдары арнайы қоныстандыру орындарында ғана 24187 немістер қайтыс болды, сонымен қатар еңбек лагерлерінде қаза болғандардың саны жүз мың адам болып есептеледі [4, 138–139].

Күштеп жер аударылған немістер көмір және кен шахталарында, рудниктерде және кен байыту кәсіпорындарында жұмыс істеді. Сонымен қатар, олар алтын кенін өндіру шахталарында қызмет атқарды. Мысалы, 1943 жылғы 9 наурыздағы «Қарағанды көмір бассейнінде ашық тәсілмен көмір өндіру және дамыту туралы» № 3013с қаулысын орындау үшін КСРО Ішкі Істер Халық Комиссариатының 1943 жылғы 16 наурыздағы № 00486 бұйрығымен Қарағанды көмір разрезінің № 4 және КСРО Ішкі Істер Халық Комиссариатының Карстрой түзету-еңбек лагерінің құрылысы басқармасы ұйымдастырылды. Разрез-шахталық жерасты көмір өндіру тәсіліне қарағанда жұмыстар ашық ауада жүргізілетін кәсіпорын. Көмір қабатын жабатын жер кесіліп, тасымалданады. Көмір экскаваторлардың көмегімен өндіріледі. Олар темір жол вагондарына тиеді.

1943 жылғы 22 сәуірдегі № 2 басқарма бұйрығымен басқармаға тікелей бағынатын үш құрылыс-лагерь бөлімшесі ұйымдастырылды – № 1 құрылыс-механикаландырылған бөлімшесі. – № 2 автоқұрылыс бөлімшесі, - №3 теміржол-құрылыс бөлімшесі. КСРО ПХК-ға Мемлекеттік Қорғаныс Комитеті жүктеген көмір разрезінің құрылысында еңбекпен түзеу лагерлерінің тұтқындары, жұмылдырылған еңбек қоныс аударушылар, интерлацияланған немістер, еркін жалданғандар еңбек етті. 1944 жылдың наурыз айында тәулігіне төрт мың көмір өндіру қуаттылығымен аяқталды. 1944 жылғы 22 наурыздағы № 110 басқарманың бұйрығымен № 4 көмір кескіш құрылысының аяқталуына байланысты аталған үш құрылыс-лагерь бөлімшесі таратылды.

Мұрағат деректері негізінде – 1943 жылдың шілде – желтоқсан айларында КСРО Ішкі Істер Халық Комиссариатының № 4 көмір разрезінің құрылыс басқармасының ай сайынғы статистикалық есептері – еңбек қоры көрсеткіштерінің кестесі жасалды. Құрылымдық өзгерістер барлық топтарға әсер етті, немістер санының 894 адамға артуы басқа жұмыскерлер санының 1 582 адамға азаю себебінен болды. Бұл көрсеткіштердің тұрақтылығын ұстап тұру үшін тартылды, ол майдан қажеттіліктері үшін № 4 көмір разрезі құрылысының өндірістік қуаттарын іске қосудың қысқа мерзімін талап етті. Қызмет көрсетуші персонал мен басқару аппараты тобындағы немістердің сандық көрсеткіші айтарлықтай өсті, олар 69 адамға жетті. Басшылықтың түзету іс-шараларын назарға ала отырып, лагерьдегі жағдай ауру және еңбекке жарамсыз себебі бойынша жұмыс істемейтін контингенттің санының 21 есеге жуық және әртүрлі себептер бойынша жұмыс істемейтін контингенттің тобының 5 есеге ұлғаюына байланысты жұмысты байырғы қарқында жүргізу қиын болып қалды. ССРО ПХК № 4 көмір разрезін салу басқармасының бастығы Д. В. Успен бұйрығында: 1943 жылғы 4 қазандағы № 0304 «жұмылдырылған немістерден 3-ші бөлімше жанынан жұмыс колоннасын ұйымдастыру туралы» делінген. 1-ші бөлімше бастығы Титовқа және 2-ші бөлімше Савицкийге бөлімшеде жұмыс істейтін барлық немістер бір тәулік

мерзімде 3-ші бөлімшеге берілсін деп бұйырылды. 3-ші бөлімше бастығы т. Борисовқа берілетін немістердің орнына жұмысқа тартылған басқа ұлттардың 2 және 3 бөлімшеге жіберілсін. ОК мемлекеттік қауіпсіздік майор Покровскийге қолда бар немістерді есепке алу бойынша құжаттарды ОУРЗ беру. 3-ші бөлімше бастығы Борисовқа жұмылдырылған немістердің жұмыс колоннасында СССР ПХК бұйрықтарына сәйкес ұстау, үлес және тамақтану режимін белгілеу туралы бұйрық берілді [5].

Солтүстік Қазақстан мен Қарағанды облысы мысалдарында келтірілгендей немістер Қазақстан аумағының үлкен бөлігінде еңбек етті. Олар Қазақстан экономикасының дамуына үлкен үлес қосқан мемлекеттік маңыздағы өнеркәсіп орындарының құрылыстарында жұмыс жасады. Ең бастысы уақыт өте немістердің тәжірибесі мен біліктілігі арта түсіп, кен өндіру мен кеніштер мен шахталарда жұмыс істеу бойынша олардың арасынан күштеп қоныс аударылған өзге де халықтармен салыстырғанда өзінің кәсібін жоғары деңгейде меңгерген мамандардың саны арта берді. Оны ішінде, әсіресе неміс жастарының қоғамдық еңбекке деген ынтасы жоғары болып, ол біртіндеп үкімет пен жергілікті билік тарапынан бағалана бастады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Әбжанов Х.М. Қазақстан: ұлттық тарих, идея, методология. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 328 б.
2. Штрек В.К. Немцы. Алматы: Білім, 1999. – 148 с.
3. Немцы Казахстана и Сибири: история и современные проблемы развития: материалы Международной научнопрактической конференции / гл. ред. И.А. Селезнева; отв. ред. М.Л. Бережнова, С.Р. Курманова, К.Ю. Гизиева. – М.: Институт наследия, 2017. – 198 с.
4. Бургарт Л.А. Немцы в Восточном Казахстане 1941– 1956 гг.: депортация и жизнь в условиях режима спецпоселения. – Усть-Каменогорск, 1997. – 251 с.
5. Государственный архив Карагандинской области. Ф. 108. Оп. 2. Д. 5. л. 4